

अन्न-अधिकार : एक जागतिक आव्हान

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

अन्न-अधिकार अनेक गोष्टींशी संबंधित आहे. 'अन्न'च्या बाजूला उत्पादन, वितरण, क्रयशक्ती वगैरे घटक आहेत तर 'अधिकार'च्या बाजूला राजकीय, सामाजिक घटक आहेत. म्हणजे, आपल्याला हा अधिकार आहे याची नागरिकाला जाणीव असणे, वगैरे. (उदा. संघटित होण्याची शक्यता, राजकीय नेतृत्वाची प्रगल्भता, लोकशाही इत्यादी). आपोआपच अन्न-अधिकार शासन व बाजार यांच्याशी संलग्न राहतो.

अन्नाच्या तुटवड्याचे जागतिक स्वरूप

आज जगात दर सात माणसांमागे एक माणूस अर्धपोटी असतो. या वर्षी एकूण एक अब्ज लोक अर्धपोटी आहेत. जगाची लोकसंख्या वाढते आहे. २०५० सालापर्यंत ती ९ अब्जावर जाईल. अन्नाची ही वाढती गरज भागवायची असेल तर आताचे अन्नाचे उत्पादन २०३० सालापर्यंत ५० टक्के आणि २०५० सालापर्यंत ७० टक्के वाढायला लागेल.

पुस्तकी मतांनुसार यासाठी लागणारी जमीन, पाणी, मनुष्यबळ, तंत्रज्ञान इत्यादी गोष्टी उपलब्ध आहेत. त्यांचा वापर काय प्रकारे करता येईल याबाबत मतभेद आहेत. सध्याच्या चर्चेनुसार या प्रश्नाला तीन पर्याय संभाव्य उत्तरे देऊ शकतात. त्यातील दोन पर्याय आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत तर तिसरा पर्याय पारंपारिक शेतीची पुरस्कार करतो.

तंत्रज्ञानावर आधारित पहिला पर्याय म्हणजे Genetically Modified Food. दुसऱ्या पर्यायाचे स्वरूप अजून नीट स्पष्ट नाही पण बिल गेट्स न्यास तो पर्याय आफ्रिकेत राबवू पाहत आहे. तिसरा पर्याय म्हणजे सेंद्रिय शेती.

Genetically Modified Food (GM Food) वर मोन्सान्टो, नोवार्टिस, आग्रेवो, बायर अशा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी आहे. त्यांच्या प्रतिपादनानुसार या तंत्रज्ञानाने विकसित करता येणाऱ्या धान्यांच्या नव्या जातींनी व शेतीच्या पद्धतीने जागतिक अन्न समस्या - उत्पादन, वितरण नव्हे - सुटेल. त्यांच्या विरोधकांच्या मते एकतर या पर्यायाने खरोखर उत्पादन वाढेल हे अजून निःसंशय सिद्ध झालेले नाही. या प्रकारच्या पिकांनी निराळे, आजवर माहित नसलेले दीर्घकालीन विकार होऊ शकतात का हेही नीट माहित नाही. हा पर्याय म्हणजे नवा व्यापार मिळवण्याचा भांडवलशाही उद्योगाचा प्रयत्न आहे. भले सुरक्षित धान्य उत्पादन जरी वाढले तरी ते तंत्रज्ञान काही थोड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडेच राहणार. त्यांना माणसांची भूक भागवण्यापेक्षा नफेखोरीतच रस असणार.

१९६०-७० च्या हरितक्रांतीने अशीच आशा निर्माण केली

होती. पण रासायनिक खते, कीटकनाशके व पाणी यांच्या बेसुमार वापराने ही शेती पर्यावरणाला घातक असल्याचे नंतर लक्षात आले. जमिनी नापीक झाल्या, जमिनीखालच्या पाण्याची पातळी खालावत गेली. एकाच प्रकारच्या पिकाच्या लागवडीने अनेक उपजाती नष्ट झाल्या, फिलिपिन्समध्ये भातशेतजमिनीजवळ तोपर्यंत अस्तित्वात असणारे काही प्रकारचे मासे, बेडूक यांची पैदास प्रदूषणाने बंद पडली. शिवाय हरितक्रांतीसाठी शेतजमिनीचा किमान आकार मोठा आवश्यक होता. त्यामुळे अल्पभूधारक मोठ्या जमीनदारांच्या स्पर्धेत टिकू शकले नाहीत. मग शहरीकरण वाढले, ग्रामीण बेकारीही वाढली.

हरितक्रांतीमागचे राजकीय व आर्थिक प्रवाहही नंतर स्पष्ट झाले. अविकसित जगात, विशेषतः नागरी भागात अन्नासाठी जर असंतोष माजला तर तेथे साम्यवाद मूळ धरेल ही अमेरिकेला १९४० च्या दशकापासून भीती होती. मग १९४५ च्या मेक्सिकोच्या हरितक्रांतीच्या प्रयोगानंतर हरितक्रांती दक्षिण आशियात निर्यात झाली. त्यामागे रॉकेफेलर, फोर्ड अशा अतिधनाढ्य न्यासांचा पैसा होता. तंत्रज्ञानाने अन्नाचे उत्पादन वाढवणे हा पर्याय भांडवलशाहीला सोयीचा होता. हरितक्रांतीची साधनसामुग्री, रासायनिक खते, कीटकनाशके तिसऱ्या जगाला निर्यात करणे ही व्यापाराची संधी होती. हरित क्रांतीने धान्याचे उत्पादन वाढले पण त्याची किंमत गरीबांनी आणि पर्यावरणाने मोजली. त्यामुळे पहिल्या हरितक्रांतीचा आता कोणी उघडपणे पुरस्कार करत नाही पण तंत्रज्ञानावर भरोसा हेच तर्कशास्त्र GM foods च्या प्रचारामागे आहे.

कृषि-तंत्रज्ञान हा पर्याय?

२००८ साली जगात अनेक ठिकाणी अन्नावरून लोक रस्त्यावर आले. सामाजिक अशांतता १९४०-५० च्या दुष्काळांसारखीच आहे. त्या पार्श्वभूमीवर दुसरा पर्याय (तिसऱ्या) जगाच्या मोठ्या भागात पुढे येईल असे दिसते.

बिल गेट्स या जगातल्या सगळ्यात श्रीमंत माणसाचा ३० अब्ज डॉलर्सचा एक न्यास आहे. बिल गेट्स हा कॉम्प्युटर तंत्रज्ञानातील 'मायक्रोसॉफ्ट' या अग्रगण्य कंपनीचा जनक. हा न्यास जागतिक प्रश्न सोडवण्यासाठी आहे. त्यातील दीड अब्ज डॉलर्स आफ्रिकेत दुसरी (आफ्रिकेतील पहिली) हरितक्रांती करण्यासाठी खर्च झाला आहे. त्यातला एकतृतीयांश हिस्सा कृषि तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी गेला. बिल गेट्सच्या न्यासामध्ये मोन्सान्टोच्या माजी अधिकाऱ्यांचाही समावेश आहे. केनियामध्ये या न्यासाने २३ प्रकल्पांना मदत केली. त्यातील

१२ प्रकल्प GM Foods च्या संशोधनात व्यस्त आहेत.

विरोधकांचे म्हणणे असे, की शेतीच्या नव्या तंत्रज्ञानाची आफ्रिकेला जरूरीच नाही. आफ्रिकेतील शेतजमिनीचा पोत खालावत असला तरी तेथील शेतकऱ्यांनी स्थानिक उपाय स्वतः काढले आहेत. पण पहिल्या हरितक्रांतीने आशियातील देशांतील सरकारांमार्फत जशा नवीन गोष्टी शेतीच्या गळी मारल्या, तोच तंत्रज्ञ-अभिनिवेश आता आणखी नव्या गोष्टी आफ्रिकेतील शेतकऱ्यांच्या गळी उतरवत आहे. म्हणजे ही हरितक्रांतीची दुसरी आवृत्ती आहे. परत, बिल गेटस्कूडे पैसाच एवढा आहे की तो सुचवेल ती पूर्वदिशा मानणे परदेशी मदतीवर अवलंबून असणाऱ्या आफ्रिकन देशांना भाग आहे. (मुळात त्या देशांची ही अवस्था यायलाही जागतिक बँकेची १९६० च्या दशकातील धोरणे मुख्यतः जबाबदार आहेत. तोपर्यंत आफ्रिका दरवर्षी १३ लाख

टन धान्य निर्यात करत असे. नंतर जागतिक बँकेने आंतरराष्ट्रीय विकास निधीचे नियम आणि मुक्त बाजाराची तत्त्वे लागू केली. परिणामतः आज आफ्रिकेला गरजेच्या एक चतुर्थांश धान्य आयात करावे लागते.)

म्हणजे GM Foods आणि बिल गेटस्चा न्यास हे दोन पर्याय जवळ येताना दिसतात. अलिकडच्या आफ्रिकेच्या भेटीत अमेरिकन अध्यक्ष ओबामाने पुढील वक्तव्य केले - "आम्ही १९६० च्या दशकात भारतात हरितक्रांती घडवून आणली. पण आज २००९ साली आफ्रिकेतील अन्न उत्पादन घटत आहे, मला याचा अर्थच कळत नाही." हा अर्थ जर GM Foods - बिल गेटस् पुरवणार असतील तर आफ्रिकेचे चित्र फारसे आशादायक वाटत नाही.

परत, या दोन्ही पर्यायांचा भर उत्पादनावर आहे. वितरणाशी

ब्राझीलमधील एक प्रयोग

१९९३ पर्यंत बेलो होरिझोंत या ब्राझीलमधल्या चौथ्या मोठ्या शहरात (लोकसंख्या २५ लाख) ११ टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते, २० टक्के मुले कुपोषित होती. १९९३ ला शहराच्या नव्या महापौराने अन्न हा नागरिकांचा मूलभूत अधिकार आहे असे जाहीर करून नवीन धोरण आखले. त्यानुसार नवी अन्न वितरण व्यवस्था अंमलात आली. सामान्य नागरिक, मजूर संघटना, चर्च आणि उद्योग यांचे प्रतिनिधी एकत्र आले. वीस जणांच्या या समितीने काही योजना अंमलात आणल्या.

प्रथम त्यांनी शहराजवळच्या छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांचा माल शहरात मोक्याच्या जागी विकता येईल अशी भाजी मंडई उपलब्ध करून दिली. अशी बरीच मोक्याची ठिकाणे शहराच्या प्रशासनाने निर्माण केली. अडते, दलाल, सुपरमार्केट ही साखळी वगळण्यात आली. शेतातला माल सरळ बाजारात येऊ लागला. त्यामुळे तो स्वस्तही झाला आणि ताजाही मिळू लागला. मग एखाद्या भाजीची किंमत सुपरमार्केटमध्ये किती आहे, खासगी दुकानात किती आहे आणि अशा सरकारी मंडईत किती आहे याचे दरपत्रक (त्यात ४५ जीवनावश्यक खाद्यपदार्थ असतात) बस-स्टॉपवर, वेबसाईटवर, टेलिविजन, रेडिओ आणि वर्तमानपत्रात नियमित प्रसिद्ध होईल अशी व्यवस्था केली. त्यासाठी स्थानिक विद्यापीठाची मदत घेतली. त्यामुळे कोठे काय गोष्ट काय भावाने मिळू शकते हे लोकांना कळू लागले. अन्नाचा अधिकार माहितीच्या अधिकाराशी कसा निगडित आहे, हे यावरून स्पष्ट व्हावे. अशा ३४ मंडया आज शहरात आहेत. याबरोबरच गरीबांसाठी

आपल्याकडच्या झुणका भाकरसारखी केंद्रे चालू केली. यामध्ये आहारमूल्य चांगले असेल असे पदार्थ ठेवण्याची काळजी घेण्यात येते. तेथे मध्यमवर्गीयही जेवतात. आपण गरीब आहोत ही मानवी प्रतिष्ठेला बाध आणणारी भावना या संमिश्र ग्राहकांमुळे कमी होते. या मंडईमध्ये आणि उपहारगृहात माल पुरवणाऱ्या शेतकऱ्यांनी दर आठवड्याला शहरातल्या गरीब भागात माल घेऊन जाणे सक्तीचे आहे जेणेकरून तेथेही स्वस्त व ताज्या शेतीमालाचा पुरवठा होऊ शकतो.

शाळांमधील जेवण पूर्वी खासगी कंत्राटदारांकडून येत असे. ते आता प्रामुख्याने या शेतमालातून बनवले जाते. एरवी वाया जाणारा भाजीपाल्याच्या काड्या, अंड्यांची तरफले यांचाही आहारात पुनर्वापर करण्यात येतो. त्यामुळे स्वस्तात आहारमूल्य वाढल्याचे आढळले आहे.

नागरिकांच्या एकूण आहारातील फळांचे व भाजीपाल्याचे प्रमाण पूर्वीपेक्षा वाढले आहे. बालमृत्यूचे प्रमाण ५० टक्क्यांनी या दशकात कमी झाले ही मोठीच पावती म्हणायला हवी.

अर्थात या कार्यक्रमात काही त्रुटीही आहेत. कॉर्पोरेशनच्या नोकरशाहीकडून अडथळे, राजकारण्यांची ढवळाढवळ, कमी झाला तरी भ्रष्टाचाराची उदाहरणे, निवडणुकीसाठी या कार्यक्रमाचे श्रेय उपटणे वगैरे प्रकार आढळतात. अति गरीबांपर्यंत हा कार्यक्रम किती पोचतो याबाबतही शंका घेण्यात येते.

मात्र एकूण चित्र पाहता सरकार हा अडथळा नसून धोरण राबवणारी यंत्रणा म्हणूनही यशस्वी ठरू शकते असे दिसते.

निगडित स्थानिक हितसंबंध अन्न-अधिकार कितपत रुजवतील हे शंकास्पदच आहे.

अन्नाच्या समस्येला तिसरा पर्याय म्हणजे सेंद्रित शेती, मर्यादित भूभागातील पर्यावरणपोषक लागवड. हे प्रयोग जगभर चालू आहेत. पण एकूण उत्पादनाच्या एक टक्का सुद्धा उत्पादन त्यातून होत नाही. कारणे काही असोत पण हा पर्याय प्रयोग स्तरावरच राहण्याची शक्यता दिसते.

मुद्दा विकासाच्या असमतोलाचा

अन्न व त्याचा अधिकार यांना स्थानिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय व जागतिक अशी परिमाणे आहेत. स्थानिक पातळीवर त्या-त्या प्रदेशातील पारंपारिक शेतीची व्यवस्था गेल्या काही दशकांतील विविध रेट्यांमुळे कमकुवत झाली आहे किंवा मोडकळीस आली आहे. तिचे पुनरुज्जीवन केले तरी वाढत्या मागणीचा प्रश्न सुटेल हे संभवनीय वाटत नाही. राष्ट्रीय पातळीवर राज्यकर्त्यांचे हितसंबंध भांडवली उत्पादन व्यवस्थेशी किती जवळचे आहेत यावर त्या-त्या राष्ट्रांचे धोरण ठरते. आफ्रिका, अफगाणिस्तान, इराक अशा अशांत प्रदेशात निर्वासितांचे प्रमाण वाढते आहे त्यामुळे कसता येण्यासारखी जमीनही उजाड होते आहे. सामाजिक स्थैर्य नसल्याने अन्नाचा पुरवठा हे राजकीय शस्त्र झालेले आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकसनशील देशात ६० ते ८० टक्के लोक शेतीशी संबंधित असले तरी तेथील लोकसंख्येला पुरेसे अन्न उत्पन्न होत नाही. तर विकसित देशांत २ ते ४ टक्के लोक त्यांच्या लोकसंख्येची ही गरज भागवतात. त्यात तिसऱ्या जगातून आयात होणाऱ्या अन्नाच्या व्यापारातील अंतर्भूत असमतोल आहेच.

अलिकडच्या मंदीच्या लाटेने दारिद्र्यरेषेच्या जेमतेम वर असणारे जगातले १० कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले गेले. या लाटेला व वाढत्या महागाईला उत्तर म्हणून विकसित जगाने अन्नाचे उत्पादन १३ टक्क्यांनी वाढवले पण विकसनशील जगातील उत्पादन फक्त २.७ टक्क्यांनी वाढले. त्यातही चीन, भारत, ब्राझील यांचा सिंहाचा वाटा होता. ते तीन देश वगळले तर उर्वरित विकसनशील जगाचे उत्पादन केवळ ०.७ टक्क्यांनी वाढले.

या आंतरराष्ट्रीय पातळीच्या वरच्या स्तरावर, जागतिक स्तरावर हा प्रश्न आता पर्यावरणाशीही निगडित आहे. तापमानाची वाढ आहे त्या वेगाने होत राहिली तर दक्षिण अमेरिकेतील आजचा सुपीक भूभाग पुढच्या पन्नास वर्षात नापीक होईल अशी भीती आहे. जमीन ओसाड झाल्याने आफ्रिकेतील अनेक वांशिक युद्धे अन्न आणि पाण्यावरून होत आहेत. तसेच पेट्रोल-डिझेलला पर्याय म्हणून जैविक इंधनांचा प्रचार करण्यात येत आहे. विशेषतः

अमेरिका खंडात पारंपारिक पिकांखालच्या जमिनी मक्यासारख्या जैविक इंधनाच्या कच्च्या मालाच्या लागवडीखाली येत आहेत.

अन्नाचा अधिकार म्हणजे काय हे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या Food and Agriculture Organisation ने स्पष्ट केले आहे. त्यानुसार जगातल्या प्रत्येक व्यक्तीला मानवी प्रतिष्ठा राखून पुरेसे अन्न मिळाले पाहिजे. ते तसे मिळेल हे निश्चित करण्याची जबाबदारी त्या-त्या राष्ट्रावर आहे. अन्न मिळण्यात अडथळा आणणाऱ्या घटकांना राष्ट्राने रोखले पाहिजे. म्हणजे, FAO ची व्याख्या राष्ट्र सबळ करण्याकडे जाते. पण एखादे राष्ट्रच जर अतिधनाढ्य न्यासाच्या किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तालावर नाचत असेल, तर अन्न हा अधिकार न राहता, अगतिकता होत राहिल.

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

Email - artnondeco@yahoo.co.uk

Website - www.art-non-deco.com